

شهر نور و ظلمت در شعر سهراب

محمدعلی گذشتی*

بهروز رومیانی**

چکیده

در جهان‌بینی ایرانی با دو عالم ویژه، یعنی عالم نور و ظلمت، روبه‌رو هستیم. این دو عالم برگرفته از تعالیم ارزش‌مند زردشت در تقسیم جهان به دو بخش تحت سلطه اهورا و اهریمن است. اندیشه‌ای که با نفوذ در باورها و مکتب‌ها ماندگاری خود را تضمین کرده است.

در شعر سهراب سپهری بازتاب این دو عالم را به‌وضوح مشاهده می‌کنیم. سهراب برای به تصویر کشیدن عالم نور که، برخلاف عالم ظلمت یا دنیا، عالمی انتزاعی است از دو بن‌مایه ایرانی و اسلامی استعانت طلبیده است. او شهر نور را بر اساس روشنی بی‌کران، آرمان‌شهر ایرانی، و تصویر باغ که برگرفته از تعالیم اسلامی است طراحی کرده است، نگرشی که البته پیش از اشعار وی در متون عرفانی نیز مطرح بوده است.

کلیدواژه‌ها: سهراب سپهری، عالم نور، عالم ظلمت، بهشت، روشنی بی‌کران.

۱. مقدمه

سهراب سپهری شاعر توان‌مند و صاحب‌سبک شعر معاصر فعالیت ادبی خود را با انتشار اولین مجموعه شعرش با نام *در کنار چمن یا آرامگاه عشق* در ۱۳۲۶ آغاز کرد (جوهری

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی (نویسنده مسئول)

Br_gozashti@yahoo.com

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی B.romiani@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۴/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۸/۱۴

گیلانی، ۱۳۷۷: ۱/ ۵۰۷). در طی سال‌های شاعری و حضور در عرصه ادبی، تحولات چشم‌گیری در روند سرایش وی، هم از نظر وزن هم از نظر محتوا و هم از نظر گرایش به مکاتب ادبی، ملاحظه می‌شود. وی در اولین مجموعه شعر خود، در کنار چمن، پیرو مکتب رومانتیسم است. اکثر اشعار این مجموعه در قالب سستی و با محتوایی در میانه غزل کلاسیک پارسی و رومانتیسم نوظهور اروپایی سروده شده‌اند (همان: ۲/ ۶۴۲). پس از این مجموعه، او دفتر مرگ رنگ را در ۱۳۳۰ منتشر کرد. در این مجموعه او مانند بسیاری از شعرای معاصر آن روزگار دنباله‌رو سبک و نگاه نیما در شعر است:

حضور نیما یوشیج در مجموعه مرگ رنگ بیش از سهراب سپهری شاعری است که ما می‌شناسیم. مضامین، فضا، وزن، لحن، تعبیرات، و حتی ترکیبات مرگ رنگ شدیداً متأثر از روحیه نیماست (همان: ۱/ ۵۱۲).

گرچه باید متذکر شد که این تقلید صرفاً منجر به تولید اشعاری با نمود فضای پر از خفقان و سرکوب آن روزها شد. نگرشی که متأثر از رئالیسم به‌ویژه گرایش سوسیالیستی آن بود. پس از این مجموعه، او را پیرو هوشنگ ایرانی و بالتبع مکتب سوررئالیسم می‌بینیم؛ گرایشی که در نهایت، وجهه خاصی به اشعار او داد.

سهراب علاوه بر مکتب سوررئالیسم از مکاتب عرفانی شرق نیز متأثر بود. گرایشی که هم در آثارش شواهدی در تصدیق آن وجود دارد و هم پژوهندگان آثار وی بدان اشاره کرده‌اند. گرچه این پژوهش‌گران به تأثیرپذیری سهراب از مکاتب عرفانی هند بیش از مکاتب عرفان پارسی اشاره کرده‌اند، اما برخی شواهد بیان‌گر این مطلب است که او در محتوا بیش‌تر به عرفان ایرانی متمایل بوده است:

در آثار اصلی سهراب سپهری یعنی *صدای پای آب*، *مسافر*، و *حجم سبز* مبنای عرفانی و دستگاه منسجم فکری‌ای دیده می‌شود که به صورت خلاصه چنین است: عارف (شناسا) که زندگی او سفر در جاده معرفت است در لحظه حال زندگی می‌کند. این‌الوقت است و از ماضی و مستقبل بریده است. عارف وقت خود است و مترقب است تا نفعات را که همان واردات لحظه‌هاست دریابد (شمیسا، ۱۳۸۲: ۲۰).

به نظر شمیسا این عرفان ادامه مکتب خراسان است:

عرفان سهراب سپهری ادامه زنده همان عرفان مکتب اصیل ایرانی یعنی مکتب مشایخ خراسان (در مقابل مکتب مشایخ عراق) است و آرای او به آرای بزرگانی از قبیل ابوسعید ابوالخیر و مخصوصاً مولانا شبیه است (همان: ۲۸).

هرچند که نمی‌توان منکر اشارات بی‌شمار وی به عناصر فرهنگی و عرفانی هند شد، تا آن‌جا که اظهار نظرهای فراوانی دربارهٔ پیوستگی او با اندیشهٔ بودایی دیده می‌شود. گاه او را شخصیتی درون‌گرا دانسته‌اند که به مبانی آئین بودا پناه می‌برد که به رستگاری دست یابد:

شاعر هشت کتاب شخصیت درون‌گرایی داشت و این خصیصه در پناه‌بردن به مبانی و جلوه‌های گونه‌گون آئین بودا حفظ می‌شود. گذشته از این، شاعر با همین ویژگی به دنبال یک رستگاری فردی است؛ نوعی از رستگاری که به ایمان او در مقابل کارکردهای هجوآمیز و تحقیرکننده و نادرست فرهنگ و آئین‌های غربی کمک می‌کند (عابدی، ۱۳۷۵: ۱۲۴).

و زمانی این وابستگی را متأثر از روحیهٔ صلح‌طلب شاعر دانسته‌اند:

شاعر، به دلیل روحیهٔ آرامش‌طلب و صلح‌جویانه‌اش، به دنبال مأمنی است و این مأمنی در پناه ورودش به قلمرو دنیای بودایی و گستره‌های شبیه به آن به‌دست آمده است (همان: ۱۴۴).

حتی رستگاری خاصی که، در پشت آب‌های روشن، انتظار سهراب را می‌کشد همان است که بودا نیز تجربه کرده است:

شاعر برای رسیدن به آرمان‌شهر خود به پاکی خوشهٔ زیست معتقد است به روشنی و درخشندگی، چونان که بودا، در پشت آب‌های روشن دریاها به رستگاری نزدیک نزدیک‌تر می‌شود (الهامی، ۱۳۷۷: ۲۸).

و البته خود برزخی است که می‌تواند اتصال همهٔ آئین‌های شرقی را تضمین کند. آن‌گونه که سپهری خود، بزرگان این فرهنگ‌ها و آئین‌ها را در کنار هم قرار می‌دهد: «آن‌جا انسان خدا نتواند شد. به بی‌پایان نیارد پیوست. این‌جا اناالحق می‌زند، به گریمان می‌رسد، به برهمن می‌پیوندد، بودا می‌شود، به تائو راه می‌یابد» (سپهری، ۱۳۴۰: دو).

قطعاً این اظهار نظرها، از این نظر که مخاطب را با دوگانگی و تضاد در برداشت روبه‌رو می‌کند، تردیدآمیز خواهد بود، اما باید به این نکته نیز توجه کرد که گرایش خاطر سپهری به عرفان هند دائمی نبوده است:

سپهری در 'بهشت اندیشه' از جاذبهٔ وسیعی که آئین 'بودا' برایش ایجاد کرده بود، تا حد زیادی بیرون می‌آید. به قلمرویی که در آن به دنیا آمده و زندگی می‌کند، می‌پردازد: شاعر - نقاش ایرانی، از مردم کاشان (عابدی، ۱۳۷۵: ۱۸۲).

این گرایش ظاهراً در مقطعی خاص از شاعری او رخ می‌دهد:

رویکرد شدید شاعر به عرفان، و لایه‌های عرفانی دین از 'صدای پای آب' آغاز می‌شود و شعر 'لاهوته' در میان انبوهه شعر 'ناسوتی' جدید معاصر ایران جایی برای خود باز می‌کند. تقابل فضاهایی که سپهری در مقدمه 'آوار آفتاب' با اشاره به شرق و غرب جهان، نشان داده بود، در یک محدوده ملموس آریایی رنگ دیگری به خویش می‌گیرد (همان: ۱۸۵).

البته این به معنای روگردانی کامل از مبانی فکری شرق نیست، بلکه «تمامی عناصر و گونه‌های قابل جذب آئین‌ها و ادیان شرق دور و نزدیک را در کنار هم می‌نشانند و به میعاد دیرینه‌ای که در دنیای کهن، به دلیل مرزهای متعدد سیاسی، دینی، و جغرافیایی هرگز به‌وجود نمی‌آمد، جامه عمل می‌پوشانند» (همان).

۲. عرفان ایرانی

عرفان ایرانی گرایشی است که برخی آن را بازمانده فرهنگ کهن ایرانی دانسته‌اند: «عرفان ایرانی یکی از مظاهر فکری ایرانیان بود که به‌صورت نهضت فرهنگی و فلسفی در قرن‌های نخستین اسلامی جلوه‌گر شد» (حقیقت، ۱۳۷۰: ۳۳۷). بسیاری از ریشه‌های مشترک عرفان و ادیان ایرانی در مقالات و کتب تحقیقی ارائه شده است. مثلاً، این جریان فکری را متأثر از دین زردشت دانسته‌اند: «موارد شباهت بین عقاید صوفیه با آنچه تعلیم زردشت تلقی شده است بسیار است» (زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۲۳). یا آن‌گونه که استاد فقید، مهرداد بهار، می‌پندارد همه نهضت‌های عیاری و عرفانی ریشه مهری دارند:

در دوره اسلامی همه نهضت‌های دهقانی، عیاری، و عرفانی دارای عقایدی بودند که با آئین مهر شباهت بسیار داشته است، از آن جمله جسم‌یافتن خداوند در رهبر نهضت‌های دهقانی و شهری و علاقه به ایجاد برابری در میان ایشان است (بهار، ۱۳۷۴: ۴۰).

البته گفتنی است که هنوز هم محققانی به ریشه‌های اسلامی این مکتب معتقدند:

تصوف اسلامی ریشه‌ها و سرمنشأ خود را به زمان حیات پیامبر اسلام (ص) برمی‌گرداند، و از سخنان و حیاتی آن جناب که در قرآن جمع‌آوری گردیده الهام و اشتیاق می‌گیرد (شیمل، ۱۳۷۴: ۷۱).

البته کسانی که ریشه‌ای مشترک و جهانی برای آن می‌جویند، مثلاً ابوالعلاء عینی در

مقدمه‌ای که بر ترجمه پیدایش و سیر تصوف نگاشته است، از اظهار نظرهای متفاوتی که هرکدام در تلاش است تا سرچشمه تصوف را به یکی از اندیشه‌های آریایی، مسیحی، هرمسی و... منتسب کند، سخن گفته‌اند (نیکلسون، ۱۳۵۷: ۱۰)؛ و پس از ذکر این دیدگاه‌ها تعیین منشأ واحد را غیر ممکن دانسته‌اند و می‌افزایند:

تصوف، همانند هر جنبش انقلابی مذهبی، از عوامل زمانی و مکانی موجود در هر عصر مایه گرفته و در سایه تحولات عمومی جبری که تاریخ سه قرن اول اسلام را دربر گرفته رشد کرده است. و شاید بتوان گفت که تصوف خود نتیجه مستقیم این تحولات بوده است. کوشش در اثبات وابستگی این گونه جنبش‌ها به اصل و منشأ واحد کاری است بیهوده، زیرا این جنبش‌ها پیچیده‌تر از آن‌اند که برای آن‌ها اصل و منشأ واحدی تصور کرد، و یا پیدایش و حیات آن‌ها را به مصدر معینی منسوب داشت (همان: ۱۱).

گرچه تعیین آبشخور عرفان از عهده این پژوهش خارج است، اما به‌صراحت می‌توان گفت که عمده‌ترین مشخصه عرفان ایرانی، که پیوستگی اش را با پیشینه فرهنگی ایرانیان حفظ کرده است، مبحث نور و ظلمت است؛ علاوه بر توجه ویژه‌ای که در عرفان اسلامی به این مبحث شده است، نمود گسترده‌ای را در اشعار سهراب در این باره می‌توان ملاحظه کرد.

۳. نور و ظلمت در اندیشه ایرانی

اگر بخواهیم مهم‌ترین مشخصه ادیان و مکاتب فکری ایرانی را معرفی کنیم، قطعاً «نور و ظلمت» یا «روشنی و تاریکی» بهترین گزینه خواهد بود. چرا که از طرفی در همه اندیشه‌ها و مذاهب ایرانی مورد بحث قرار گرفته است و از طرف دیگر به‌خوبی گویای مبانی ثنویت است که زیربنای اندیشه ایرانی است. جلالی نائینی می‌گوید:

ثنویه نام عمومی پیروان همه مذاهبی است که به دو خدا یکی خدای نور و خیر به نام اهورامزدا و دو دیگر خدای تاریکی و شر به اسم اهریمن، قائل بوده‌اند (جلالی نائینی، ۱۳۸۴: ۲۵).

این مسئله‌ای است که مقدسی نیز در کتاب خود آفرینش و تاریخ درباره پیروان ثنویت و اصول اعتقاداتشان به آن پرداخته و بر وجود اندیشه نور و ظلمت در آن مکاتب صحه گذارده است (مقدسی، ۱۳۸۱: ۲ / ۵۷۱-۵۷۲).

اصولاً هم‌گامی ثنویت، به‌ویژه در شکل تقابل دو عنصر نور و ظلمت و جدال مظاهر آن، از ویژگی‌های فرهنگ ایرانی است. کومن ثنویت را از ویژگی‌های بارز آئین‌های ایرانی

می‌داند (کومن، ۱۳۸۳: ۱۴۱). معین بر آن است که دوگانه‌پرستی یا دوگانه‌اندیشی از اعتقادات قدیم آریائیان است که در صورت نمادین جدال دو اصل متضاد نمود پیدا می‌کند:

اعتقاد به دوگانگی در مبادی خیر و شر از معتقدات قدیم آریائیان محسوب می‌شود: بدی‌ها و خوبی‌ها را هر یک منشئی بود که با یک‌دیگر دائم در جنگ بودند، قوای خیر باعث سعادت و قوای شر مسبب تیره‌بختی افراد به‌شمار می‌رفت، مظاهر خیر روز و فصول معتدل و فراوانی و تندرستی و زیبایی و راستی، و مظاهر شر شب و زمستان و خشک‌سالی و قحط و امراض و زشتی و دروغ و امثال آن‌ها بوده است (معین، ۱۳۲۶: ۴۲).

البته ثنویت را در میان دیگر فرهنگ‌ها نیز می‌توان یافت. مثلاً، در میان مذاهب بی‌شمار موجود در هند مسئله ثنویت چندان بیگانه نمی‌نماید. این فرایند به واسطه جدال دو نیروی متخاصم نیروانا و سنساره نمود یافته است:

در متون مقدس هینایانا نیروانا همواره به صورت نقطه مقابل سنساره آمده است. این ثنویت، همچنین ثنویت‌های دیگر، در بعضی از متون مقدس ماهایانا انکار شده است، ولی بودای هینایانا چیزی از این مقوله نمی‌داند. جان کلام او این است:

ای رهروان! نازاده ناشده ناساخته نامرکبی هست که اگر ای رهروان! این نازاده ناشده ناساخته نامرکب نبود، راه‌گریزی از آنچه زاده و شده و ساخته و مرکب است نمی‌بود... (استیس، ۱۳۸۸: ۱۲۸-۱۲۹).

حتی ستاری بر این باور است که ریشه همه این اندیشه‌ها مشترک است:

ثنویت و دوگانه‌پرستی سرگذشتی بس دور و دراز دارد ... حکمای رواقی پیرو زنون (Zenon) افلاطونیان جدید دنیای ماده را نکوهش و لعن کردند و متفکران یهودی اسکندریه، تحت تأثیر مکاتب باطنی و هرمسی مصر، مستقیماً به بحث و تفکر در این باب پرداختند. زردشت مدت‌ها پیش از آنان از جنگ و ستیز دائم میان اهورا و اهریمن و روح و ماده سخن گفته بود و پیش از وی نیز بودا سیدارته گواتمه ساکیامونی به پیروانش تعلیم داده بود که نمی‌توان به خیر و رستگاری رسید، مگر از طریق رد و طرد دنیا؛ و آسایش و آرامش به‌دست نمی‌آید، مگر با انکار ماده (ستاری، ۱۳۷۰: ۳۷۹-۳۸۰).

اندیشه‌ای که تقریباً در همه بخش‌های جهان حضور داشته است:

آموزه ثنویت در میان بیش‌تر اقوام باستان به‌نوعی پیرو داشته است. تضاد 'maya' با 'Atman' در ادیان هندی، 'Yin' با 'Yang' در ادیان چینی، و اهورامزدا با اهریمن در ادیان ایرانی از نمونه‌های شاخص آن است و گونه‌های دیگر آن نیز در میان مصریان و یونانیان و بومیان امریکای شمالی و عرب قبل از اسلام گزارش شده است... (معموری، ۱۳۸۳: ۳-۴).

نمود ثنویت را در بسیاری از مفاهیم و مصادیق می‌توان مشاهده کرد. یکی از این موارد، تقسیم عالم به دو بخش نورانی و ظلمانی است که یکی تحت سلطه خدای نور و دیگری در سلطه خدای تیرگی و ظلمت قرار دارد.

۱.۳ شهر نور و ظلمت

شهر نور و ظلمت بخشی از عرفان و اندیشه ایرانی را به خود اختصاص داده است. پیشینه این بحث را می‌توان در دو عالم نور و ظلمت در اندیشه زردشتی و پس از آن در مکاتب متأثر از آن جست‌وجو کرد. تلاش برای خروج از عالم ظلمت و صعود به عالم نور، علاوه بر این که به صورت ایدئولوژی اساسی این مکتب فکری - عقیدتی مطرح شده، به گونه‌ای نمادین در برخی داستان‌واره‌های تمثیلی نیز گنجانده شده است.

شاید بتوان گفت که اولین داستان نمادین در این زمینه داستان «مروارید» است. حکایت شاهزاده‌ای اشکانی که از خانواده جدا شده است و به جایگاه ظلمت می‌رود تا مرواریدی را کسب کند. در داستانی دیگر، که قطعاً بی‌تأثیر از داستان مروارید نیست، کودکی در چاه قیروان گرفتار می‌شود. این روایت که به «غربت غریبه» موسوم است اثر فیلسوف نام‌دار ایرانی، شیخ اشراق، است.

اعتقاد به وجود دو جهان که دارای خصوصیات متفاوت‌اند، اما یکی سایه و مشابه دیگری است، اگر چه همواره به فیلسوف نام‌ور یونانی نسبت داده می‌شود ابداع افلاطون نیست، بلکه ماحصل اندیشه اندیشمند پارسی، زردشت، است:

اعتقاد به وجود جهانی مثالی که پیش از خلق دنیای مادی موجود بوده است، اگر چه پیش‌تر به افلاطون و نظریه عالم مثالی او منسوب می‌شود، ریشه در اندیشه‌های زردشت و اعتقاد به جهان فروشی دارد (قائمی، ۱۳۸۶: ۳۹).

همچنین اندیشه جهان‌فروشی، با عناوین متفاوتی، در عرفان و فلسفه اسلامی مطرح شده است: «این باور در اندیشه فلاسفه و عرفای اسلامی نیز رسوخ کرده، از آن به اعیان ثابت، 'عالم مثل معلقه'، و ... تعبیر شده است» (همان). مقدم نیز در جستاری درباره مهر و ناهید، با توجه به بیتی از شبستری که در گلشن راز مندرج است، به ریشه‌شناسی این شهر پرداخته و نوشته است:

این 'شهرستان نیکویی' که شبستری در گلشن راز^۱ آورده برگردانده‌ای از واژه‌های اوستایی 'وتَهئوش خَشتر' یا 'شهر خوبی' است که در خود گاهان یا سروده‌های زردشت آمده (یسن)

۴۸: بند ۸) و در گاهان نیز به گونهٔ «شهر اهورمزد» و «شهر خواسته شده یا پرداخته» (مدینهٔ فاضله) افلاطون و «ملکوت خدا» در انجیل و «شهر خداوند» در نوشتهٔ اوگوستین پدر کلیسای کاتولیک است (مقدم، ۱۳۸۰: ۳).

ظاهراً این تقسیم‌بندی از دین زردشت وارد سایر مکاتب و اندیشه‌ها شده است. همچنین تحت تأثیر بن‌مایه‌هایی، نظیر عالم فروشی، توجه به دو عالم متضاد که یکی عالم نور و دیگری عالم ظلمت خوانده می‌شود در ادب پارسی رواج یافته است.

۱.۱.۳ عالم نور

عالم نور، جایگاه بازگشت انسان، با عناوینی متعدد در ادب پارسی مطرح شده است. گاه این شهر با عنوان عالم نور، عالم علوی، یا مفاهیمی نظیر این تعبیر معرفی شده است و گاه با استفاده از نمادپردازی نام یکی از شهرهای واقعی، که برجستگی خاصی در مقطعی از زمان داشته، بر آن نهاده شده است و گاه با تعبیر و توصیفات یادآور بهشت از آن یاد شده است. غزالی عالم ارواح را عالم نور می‌نامد و البته این در راستای نظر دیگر عرفا مبنی بر نوربودن روح است: «در عالم ارواح، که از عالم انوار است، همچنین عقبات است و حجب بسیار بر درجات» (غزالی، ۱۳۸۶: ۱/ ۵۷).

یکی از عناوین عالم نور عالم وحدت است؛ به عبارتی می‌توان گفت که وحدت مشخصهٔ عالم نور در تقابل با عالم کثرت یا عالم ظلمت است. اوحدی مراغه‌ای گفته است:

عالم وحدتست عالم نور عالم کثرت این سرای غرور

(اوحدی مراغه‌ای، ۱۳۸۷: ۲۰۷)

مولانا از ترکیب «بغداد جان» برای نامیدن این عالم مدد می‌جوید:

ما به بغداد جهانِ جان 'انا الحق' می‌زدیم پیش از آن کاین دار و گیر و نکتهٔ منصور بود

(مولوی، ۱۳۸۷: ۱/ ۳۰۴)

شایان ذکر است که مولانا از عناوین دیگری نیز برای نامیدن شهر نور استفاده کرده است، نظیر تبریز و مصر و بخارا. علاوه بر این، به تبعیت از قرآن که بهشت را به صورت باغی توصیف کرده است:

اولئک لهم جنات عدن تجري من تحتهم الأنهار يحلون فيها من اساور من ذهب و یلبسون ثياباً خضراً من سندس و استبرق متکئين فيها علی الارائك نعم الثواب و حسنت مرتفقا و

اضرب لهم ملا رجلین جعلنا لاد هما جتین من اعناب و حفنا هما بنخل و جعلنا بینهما
زرعا کلتا الجتین ات اکلها و لم تظلم منه شیئاً و فجرتنا خلا لهما نهراً (کهف: ۳۱-۳۳).

در متون ادبی بسیار ارائه تصویری مشابه را شاهدیم: «مرغ روحش در بهشت از این
درخت بدان درخت می‌پرید و از میوه‌های بهشت می‌چید» (نسفی، ۱۳۷۸: ۱۳۷)؛ البته این
به معنای گسستگی تصویر بهشت از عالم نور نیست:

تا دلم چون بهشت نور دهد نور تنها نه صد سرور دهد

(سنایی، ۱۳۸۳: ۷۳۴)

در ادب معاصر نیز بازنمودی از این عالم را می‌توان مشاهده کرد. فروغ، شاعر
پارسی‌گوی، از تعبیر «سرزمین نورها» برای اشاره به آن استفاده کرده است:

تو آمدی ز دورها و دورها

ز سرزمین عطرها و نورها

نشانه‌ای مرا کنون به زورقی

ز عاجها، ز ابرها، بلورها

مرا ببر امید دلنواز من!

ببر به شهر شعرها و شورها

(فرخ‌زاد، ۱۳۷۷: ۲۴۶)

سیمای عالم نور زمانی کامل می‌شود که آن را در تقابل با عالم ظلمت بسنجیم.
همان‌گونه که شوالیه نیز توصیه می‌کند، اصولاً نور را باید در تقابل با عنصر متضاد و
متقابلش یعنی ظلمت بررسی کرد (شوالیه و گبران، ۱۳۸۷: ۵/۴۵۴).

۲.۱.۳ عالم ظلمت

عالم ظلمت نیز به اندازه عالم نور مورد توجه عرفا و ادبای پارسی‌گوی بوده است. برخلاف
عالم نور، که عالمی انتزاعی است، عالم ظلمت عمدتاً عینی است و بر دنیا دلالت می‌کند. در
حقیقت، ظلمت بارزترین مشخصه دنیاست؛ این دیدگاه، گرچه ریشه در اعماق تاریخ که
«اسطوره» خوانده می‌شود دارد، برگرفته از مکاتب فکری بشری است که ستیزه با دنیا از
دستورالعمل‌های رایج، بلکه اساس ایدئولوژی آن ادیان است. در این میان سهم بسزایی را
باید برای اندیشه «مانوی»، «گنوسی»، و «آئین قبلا» قائل شد. در اندیشه مانوی، دنیا مخلوق
اهریمن است؛ نگاهی که در میان گنوسیان نیز رایج است. آن‌ها به اهریمنی بودن دنیا باور
داشته‌اند و آن را گاه آفریده اهریمن دانسته و سالک را به ترک آن فرا خوانده‌اند:

گنوسیان به خدایی بزرگ و دست‌نیافتنی معتقد بودند که در آفرینش این جهان مستقیماً دخالتی نداشت. به‌زعم آنان، خدایی دیگر به نام دمیورگوس یا 'ایزد جهان‌آفرین' در کار آفرینش دست داشت و حتی برخی گویند که خلق جهان مادی به دست اهریمن بوده است. پس جهان در نزد گنوسیان اهریمنی، و آدمی نیز ساخته و پرداخته نیروهای دوزخی است و تنها پاره‌هایی از نور در کالبد یا تخته‌بند تن او زندانی‌اند. رسالت انسان، آزادسازی همین پاره‌های روشنی یا روح است تا بتواند به جهان نور یا 'بهشت روشنی' دست یابد (اسماعیل‌پور، ۱۳۷۵: ۲۵).

مشابه همین نگرش را می‌توان در ادب پارسی، به‌ویژه در عرفان، مشاهده کرد. عراقی دنیا را وادی ظلمانی می‌داند:

درین وحشت‌سرا امنی نخواهی یافتن هرگز درین محنت‌کده امنی نخواهی دید تا دانی
چو عیسی عزم بالا کن برون بر جان ازین پستی میا این‌جا که خر گیرند دجالان یونانی ...
هوای دنیی دون را تو از بی‌همتی مپسند که وامانی به مرداری درین وادی ظلمانی
چه بینی سبزه دنیا؟ که چشم جان کند خیره تماشای دل خود کن، اگر در بند بستانی
(عراقی، ۱۳۸۶: ۳۸۱-۳۸۲)

و قوامی رازی می‌گوید:

گه چو خضر از ظلمت دنیا به اهل شرع و دین علم‌های سودمندش چشمه حیوان دهد
(قوامی رازی، ۱۳۳۴: ۳۹)

۴. فلسفه نور و ظلمت در اشعار سهراب

سپهری بیش از هر شاعر معاصری به مقوله نور و ظلمت اشاره کرده است.^۲ در جای‌جای اشعارش به صورت مستقیم یا غیر مستقیم به این مبحث پرداخته است؛ تا آن‌جا که روشنی را از عمده‌ترین مضامین شعر سپهری دانسته‌اند (حسینی، ۱۳۷۳: ۲۱).

اگرچه نور و ظلمت بیش‌تر یک بحث سمبولیک است؛ با این حال کاربرد این مفاهیم را در دو شکل ظاهری و نمادین شاهدیم؛ به این معنی که گاه واژه‌های نور و ظلمت به‌کار می‌روند:

نور و ظلمت را می‌بینم
و گیاهان را در نور، و گیاهان را در ظلمت دیدم

جانور را در نور، جانور را در ظلمت دیدم
و بشر را در نور، و بشر را در ظلمت دیدم

(سپهری، ۱۳۷۶: ۲۹۱)

کم‌کم، در ارتفاع خیس ملاقات
صومعه نور
ساخته می‌شد

(همان: ۴۲۷)

و گاه این مضامین در جامه تمثیل بیان می‌شود؛ مانند این ابیات که از بن‌مایه‌ای ایرانی - عرفانی، که گویای دو بعد نورانی و ظلمانی وجود انسان است، مدد گرفته است و تمثیلی برای روایت آن به‌کار می‌گیرد که در سمتی مس وجود قرار دارد که نماد بعد ظلمانی است و در سمت دیگر، ریختن نور به این ظرف که نمادی است برای بیان کمال:

نور در کاسه مس،

چه نوازش‌ها می‌ریزد!

نردبان از سر دیوار بلند، صبح را روی زمین می‌آرد ...

میروم بالا تا اوج، من پر از بال و پر

راه می‌بینم در ظلمت، من پر از فانوسم

(همان: ۳۴۲)

الهامی درباره این سروده، ضمن در نظر گرفتن نگرش عرفانی کمال، می‌نویسد:

این نوری است که عامل تهذیب و تزکیه وجود انسان گردیده و او را به تعالی می‌رساند: 'کاسه مس' جسم است، مس وجود است، ظرفی است برای مظروفی که عشق باشد و به یاری 'کیمیای عشق' بدرخشد و زر شود. شاعر با استفاده از حس آمیزی (ریختن نوازش) به انعکاس نور و روشنایی شدت می‌بخشد. نور ریخته می‌شود همه چیز از پایین به بالا می‌آید. نردبان از سر دیوار بلند صبح را روی زمین می‌آرد. صبح به مرور همه‌جا را فرا می‌گیرد و در جان می‌نشیند و جسم و روح مهذب می‌شود. صبح در اصطلاح عارفان نور وحدت و روشنایی توحید است (الهامی، ۱۳۷۷: ۳۱).

این تقابل گاه از تمثیل‌هایی مدد می‌جوید که تقدس آن‌ها ریشه در پیشینه فرهنگی ایرانیان دارد؛ مانند «آب» که عنصری مقدس در اندیشه ایرانی است. مرحوم یوسفی آب را نمادی برای بیان عنصر تعالی در شعر سهراب می‌داند (یوسفی، ۱۳۷۶: ۶۴)؛ البته بن‌مایه‌ای

اسلامی نیز برای آن در نظر گرفته‌اند: آب مرتبط با چشمه و رود و دریاست. مظهر پاکی و روشنی و حیات است: «و جعلنا من الماء کل شیء حی» (انبیاء: ۲۱) و به همین علت از جمله لغاتی است که سپهری بدان دل‌بستگی داشته است (الهامی، ۱۳۷۷: ۱۴). این عنصر از دیدگاه جوادی عاملی همان «حقیقت محمدیه» یا «نور نخستین» است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۹: ۷۸/۲)؛ که به‌خوبی بیان‌گر ارتباط آب و روشنی است. همان‌گونه که پیش از این گفتیم، یکی از نمادهای نور و ظلمت عالم نور و ظلمت است. این عوالم با بیانی تمثیلی در شعر سهراب مورد توجه قرار گرفته است.

۱.۴ شهر نور در شعر سپهری

شناخته‌شده‌ترین شهر سهراب شهری است که در پشت دریاها قرار دارد. شهری با پنجره‌هایی باز به سمت تجلی:

پشت دریاها شهری است
که در آن پنجره‌ها رو به تجلی باز است
بام‌ها جای کبوترهایی است که به فواره هوش بشری می‌نگرند
دست هر کودک ده ساله شهر، شاخه معرفتی است ...
پشت دریاها شهری است
که در آن وسعت خورشید به اندازه چشمان سحرخیزان باز است

(سپهری، ۱۳۷۶: ۳۷۱)

ابیاتی که در ادامه می‌آید نشان از آن دارد که این شهر در عرض این دنیا و شهرهای آن قرار ندارد، بلکه در بالاست و برای رسیدن به آن شاعر ملزم به صعود است:

می‌روم بالا تا اوج، من پر از بال و پر
راه می‌بینم در ظلمت، من پر از فانوسم
من پر از نورم و شن
و پر از دار و درخت

(همان: ۳۷۳)

شاید از همین‌رو است که او مردم بالادست را می‌ستاید:

مردم بالادست، چه صفایی دارند!
چشمه‌هاشان جوشان، گاوهاشان شیرافشان باد!

من ندیدم دهشان
بی گمان پای چپرهاشان جاپای خداست

(همان: ۳۵۲-۳۵۳)

سهراب به مخاطب می گوید که این شهر زمینی شهر حقیقی او نیست، بلکه شهر واقعی او گم شده است:

اهل کاشانم؛
اما،

شهر من کاشان نیست
شهر من گم شده است
من با تاب، من با تب
خانه‌ای در طرف دیگر شب ساختم

(همان: ۲۹۱-۲۹۲)

۲.۴ شهر ظلمت در شعر سهراب

همان گونه که پیش از این متذکر شدیم، شهر نور در تقابل با شهر ظلمت مفهوم واقعی خود را نمایان می‌سازد. در شعر سهراب نیز این تقابل به گونه‌ای هدف‌مند، یعنی ترک عالم ظلمت برای راه‌یابی به عالم نور، صورت می‌گیرد.

قایقی خواهم ساخت
خواهم انداخت به آب

دور خواهم شد از این شهر غریب
که در آن هیچ کسی نیست که در بیشه عشق
قهرمانان را بیدار کند

(همان: ۳۶۸-۳۶۹)

عامل این گریز، ناگواربودن اوضاع شهر ظلمت یا دنیاست:

شهر پیدا بود:

رویش هندسی سیمان، آهن، سنگ
سقف بی کفتر صدها اتوبوس
گل فروشی گل‌هایش را می‌کرد حراج
در میان دو درخت گل یاس، شاعری تابی می‌بست

پسری سنگ به دیوار دبستان می زد
کودکی هسته زردآلو را روی سجاده بی رنگ پدر تف می کرد

(همان: ۲۸۶)

البته او گاهی از رؤیت مناظری ما را می آگاهاند که گویی خود نمودهایی از تعالی است.
آنچه وارسته می شود و به ملکوت، که شهر نور است، می پیوندد:

چیزها دیدم در روی زمین
کودکی دیدم، ماه را بو می کرد
نفسی بی در دیدم که در آن روشنی پرپر می زد
نردبانی که از آن عشق می رفت به بام ملکوت
من زنی را دیدم نور در هاون می کوبید
ظهر در سفره آنان نان بود، سبزی بود، دوری شبنم بود،
کاسه داغ محبت بود

(همان: ۲۸۳)

اما در ادامه باز هم روایت سیمای ناخوشایند دنیا را شاهدیم:

قتل یک جفجغه روی تشک بعد از ظهر
قتل یک قصه سر کوچه خواب
قتل یک غصه به دستور سرود
قتل مهتاب به فرمان نئون
قتل یک بید به دست 'دولت'
قتل یک شاعر افسرده به دست گل یخ
همه روی زمین پیدا بود
نظم در کوچه یونان می رفت
جغد در 'باغ معلق' می خواند
باد در گردنه خیبر، بافه ای از خس تاریخ به خاور می راند

(همان: ۲۹۰)

این تصویر در بسیاری از اشعار سهراب تکرار می شود:

در این کوچه هایی که تاریک هستند
من از حاصل ضرب تردید و کبریت می ترسم
من از سطح سیمانی قرن می ترسم

بیا تا نترسم من از شهرهایی که خاک سیاشان چراگاه جرتقیل است
مرا باز کن مثل یک در به روی هبوط گلابی در این عصر معراج پولاد
مرا خواب کن زیر یک شاخه دور از شب اصطکاک فلزات

(همان: ۴۰۲)

و این گونه است که شاعر به هجرت تن می سپارد:

همچنان خواهم راند

همچنان خواهم خواند

دور باید شد، دور

مرد آن شهر اساطیر نداشت

زن آن شهر به سرشاری یک خوشه انگور نبود

هیچ آینه تالاری سرخوشی‌ها را تکرار نکرد

چاله آبی حتی مشعلی را ننمود

(همان: ۳۶۹)

حال سؤال اساسی این است: «چه ارتباطی میان عالم نور و عالم ظلمت وجود دارد؟ و چرا این دو را می‌بایست در تقابل با هم یا در کنار هم به کار برد؟» پاسخ به این سؤال بخش دیگری از عرفان ایرانی و بالتبع اندیشه ایرانی را آشکار می‌کند. انسان به واسطه خطایی به عالم ظلمت هبوط کرده است و به واسطه سلوک است که می‌تواند مسیر نزولی را جبران کند و مجدداً به عالم نور که جایگاه خداوند است بازگردد. مسئله‌ای که هبوط و صعود را مطرح می‌کند.

۳.۴ هبوط در شعر سهراب

همان‌گونه که هبوط بخش قابل ملاحظه‌ای از عرفان و اندیشه ایرانی را به خود اختصاص داده است، در شعر سهراب نیز نمودی ویژه داشته و به طور مرتب به آن اشاره شده است:

من به مهمانی دنیا رفتم: من به دشت اندوه، من به باغ عرفان،

من به ایوان چراغانی دانش رفتم.

رفتم از پله مذهب بالا

تا ته کوچه شک

تا هوای خنک استغنا ...

(همان: ۲۸۲-۲۸۳)

قدمت مضمون هبوط در اندیشه بشر احتمالاً هم عصر اندیشیدن یا حداقل نگارش انسان است. این مضمون در شعر سهراب نیز بیان شده است. او با تمثیل باغ از عالم نور، که جایگاه نخستین اش محسوب می شود، یاد می کند:

در باغی رها شده بودم
نوری بیرنگ و سبک بر من می وزید
آیا من خود بدین باغ آمده بودم
و یا باغ اطراف مرا پر کرده بود
(همان: ۱۰۷)

این باغ نمودی از گذشته بر بادرفته شاعر است، همان عالمی که در آغاز آفرینش در آن جا می زیسته است:

باغ ما در طرف سایه دانایی بود
باغ ما جای گره خوردن احساس و گیاه
باغ ما نقطه برخورد نگاه و قفس و آینه بود
باغ ما شاید، قوسی از دایره سبز سعادت بود
میوه کال خدا را آن روز می جویدم در خواب ...
(همان: ۲۸۱)

خاطره این باغ در انسان نهادینه می شود:

ناگهان رنگی دمید
پیکری روی علفها افتاده بود
انسانی که شباهت دوری با خود داشت
باغ در ته چشمانش بود
و جاپای صدا همراه تپش هایش ...
(همان: ۱۰۹)

با ورود نور می توان مرحله افاضه نور حق را به انسان که در بسیاری از روایات مذهبی و عرفانی به آن اشاره شده است در ذهن تداعی کرد:

وزشی برخاست
دریچه ای بر خیرگی ام گشود:
روشنی تندی به باغ آمد

باغ می‌پژمرد
و من به درون دریچه رها می‌شدم
(همان)

این نور محکوم به هبوط می‌شود. شاعر احتمال ارتکاب خطا را عامل نزول ذات خود،
که مصداق انسان نخستین است، می‌داند:

نوری به زمین فرود آمد
دو جا پا بر شن‌های بیابان دیدم
از کجا آمده بود؟
به کجا می‌رفت؟
تنها دو جا پا دیده می‌شد
شاید خطایی پا به زمین نهاده بود

(همان: ۱۲۱-۱۲۲)

در تاریکی بی‌آغاز و پایان
فکری در پس در تنها مانده بود
پس من کجا بودم؟
حس کردم جایی به بیداری می‌رسم
همه وجودم را در روشنی این بیداری تماشا کردم:
آیا من سایه گمشده خطایی نبودم؟

(همان: ۱۲۹)

اما ظاهراً اشراق یا راز دانایی او را به جست‌وجوی حقیقت خویش و شهری که بدان
تعلق داشته است فرا می‌خواند:

ناگهان جاپاها براه افتادند
روشنی همراهشان می‌خرید
جاپاها گم شدند
خود را از روبه‌رو تماشا کردم
گودالی از مرگ پر شده بود
و من در مرده خود براه افتادم
صدای پایم را از راه دوری می‌شنیدم
شاید از بیابانی می‌گذشتم

انتظار گمشده با من بود
ناگهان نوری در مردهام فرود آمد
و من در اضطرابی زنده شدم:
دو جایا هستی ام را پر کرد
از کجا آمده بود؟
به کجا می رفت؟
(همان: ۱۲۲)

و این گونه است که اندیشه صعود و بازگشت به شهر حقیقی و عالم نور در او شکل می گیرد.

۴.۴ صعود در شعر سهراب

در بسیاری از اشعار سهراب به اشراق و تابندگی اشاره شده است. این اشراق راه بازگشت را به او نشان می دهد:

باران نور
که از شبکه دهلیز بی پایان فرو می ریخت ...
گل کاشی زنده بود
در دنیایی رازدار
دنیای به ته نرسیدنی آبی
(همان: ۹۱-۹۲)

او در این میان به بن مایه های اساطیری - مذهبی نیز اشاره می کند. در اشعارش به درخت توجه می کند که یکی از نمادهای عروج به عالم نور است و «وسیله عروج به فضای بی کران است و یادآور پرواز پرنده به سوی عالم اثیری، یعنی گذار از عالم عین و شهادت به عالم غیب» (بوکور، ۱۳۷۳: ۱۲) و خود نیز یکی از تجلی های حق در ادیان هند محسوب می شود (الیاده، ۱۳۷۲: ۲۷۱) که مورد توجه سهراب بوده است. همین پدیده است که با بی خودی، کشف، و خدا در ارتباط است:

باید دوید تا ته بودن
باید به بوی خاک فنا رفت
باید به ملتقای درخت و خدا رسید
باید نشست

نزدیک انبساط

جایی میان بی خودی و کشف

(سپهری، ۱۳۷۶: ۴۳۴)

«سپیدار» نمادی دیگر برای بیان واسطه‌گری درخت است. در شعر «نشانی» پس از این که سوار نشانه‌ای از خانه دوست را می‌جوید: «خانه دوست کجاست؟» این گونه پاسخ می‌شنود:

... به انگشت نشان داد سپیداری و گفت:

نرسیده به درخت، کوچه باغی است که از خواب خدا سبزتر است

و در آن عشق به اندازه پره‌های صداقت آبی است ...

پس به سمت گل تنهایی می‌پیچی

دو قدم مانده به گل پای فواره جاوید اساطیر می‌مانی

و تو را ترسی شفاف فرا می‌گیرد ...

(همان: ۳۶۵)

مرغ افسانه بر بام گم‌شده‌ای نشسته بود

وزشی بر تار و پودش گذشت

گیاهی در خلوت درونش روید

از شکاف سینه‌اش سر بیرون کشید

و برگ‌هایش را در ته آسمان گم کرد

زندگی‌اش در رگ‌های گیاه بالا می‌رفت

اوجی صدایش زد

گیاه از شکاف سینه‌اش به درون رفت

(همان: ۱۱۲)

رفتم قدری در آفتاب بگردم

دور شدم در اشاره‌های خوشایند

رفتم نزدیک آب‌های مصور

پای درخت شکوفه‌دار گلابی

با تنه‌ای از حضور

نبض می‌آمیخت با حقایق مرطوب

حیرت من با درخت قاطی می‌شد

دیدم در چند متری ملکوتم

(همان: ۴۲۱)

۱۰۸ شهر نور و ظلمت در شعر سهراب

آنی بود، درها وا شده بود
برگی نه، شاخی نه، باغ فنا پیدا شده بود

(همان: ۲۴۵)

دیگر نماد اشراق و آگاهی پنجره است. این پنجره در مرز روشنی و تاریکی گشوده شده است:

پنجره‌ای در مرز شب و روز باز شد
میان بیداری و خواب
پرتاب شده بود
بیراههٔ فضا را پیمود

(همان: ۱۱۰-۱۱۱)

و «نردبان» که یکی از نمادهای برجستهٔ صعود به شهر نور است:

شاعر با مکاشفه و شهود به تابندگی و اشراق می‌رسد، صبح می‌آید و روشنی تمام وجود او را می‌گیرد. «نردبان» رمز نزول و صعود است: نردبانی که از آن عشق می‌رفت به بام ملکوت (صدای پای آب). به کمک این اشراق و نور وحدت است که او تمام مظاهر حق را می‌بیند و اوج می‌گیرد (الهامی، ۱۳۷۷: ۳۱).

۵. نگاهی تطبیقی به «شهر نور» سهراب

در مورد آرمان‌شهر سهراب اظهار نظرهای فراوانی وجود دارد، الهامی آن را بازماندهٔ تفکرات فلسفی شیخ اشراق می‌داند و آن را شهر فرشتگان و عقول معرفی می‌کند:

هیچستان ناکجاآباد است. شهر فرشتگان و دیار نفوس و عقول است. فراتر از فلک‌الافلاک، همان لامکانی است که در بعضی رسالات شیخ اشراق، به‌ویژه در *آواز پیر جبرئیل*، از آن سخن به میان رفته و در حکم اقلیم هشتم است (همان: ۶۰).

این برداشت، احتمالاً متأثر از یکی از سروده‌های سهراب است که خود را ساکن هیچستان می‌نامد:

به سراغ من اگر می‌آید
پشت هیچستانم

(همان: ۳۶۶)

«شایگان» نیز بر همین باور است: «هیچستان اقلیم هشتم و صور معلقه است و ما را به یاد ناکجاآباد سهروردی می‌اندازد» (حقوقی، ۱۳۷۵: ۲۸۱). او همچنین سبزی را از مشخصه‌های این سرزمین مثالی می‌داند:

در جغرافیای مثالی سپهری باید بین دو عنصر تمایز قائل شد: یکی عنصر مادی و دیگری عنصر انتزاعی؛ عنصر مادی 'آب' است که خمیر شعر سپهری را می‌سازد و این عنصر با رنگ سبز همراه است، رنگی که با تالوآت گوناگون چون طیفی سبز تمامی جغرافیای مثالی او را دربر می‌گیرد: چون سبزی واحه‌ها یا سبزه مرگ یا چمن‌های سبز قدیم یا فضاهای سبزی که ناگهان پدیدار می‌شوند همانند: 'کوچه‌باغی که از خواب خدا سبزتر است' (همان: ۲۸۰).

رنگی که خود مبین کشف و شهود است و یادآور ارتباط آن با بهشت:

ظهور ناگهانی سبز مبین یک بینش شهودی است و هر بینش شهودی خود یک کشف حجاب است و هر کشف حجاب دست‌یافتن به 'فضای فراسو'ست، فضایی که شعر سپهری مملو از آن است. ارتباط آب و رنگ سبز، یعنی بینش باغ، باغ سبز بهشت، فضایی کیفی که عنصر اساسی هر بینش اساطیری شاعرانه است. در این 'فضای فراسو' ارتباط علی جهان محسوس تسلسل منطقی زمان، فضای متجانس اشکال هندسی جایی ندارد. سپهری این فضا را 'لحظه‌ای در واحه' یا 'هیچستان' می‌نامد (همان: ۲۸۰-۲۸۱).

شاید از همین رو است که سبزی را از مشخصات سرزمین‌های آسمانی و ملکوت می‌دانند (نیکویخت و قاسم‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۰۶).

البته در این باره نظریات دیگری نیز ارائه شده است. مثلاً، الهامی با توجه به انتخاب یک روستا به منزله آرمان‌شهر سهراب مدعی است که روحیه طبیعت‌ستای سهراب عامل انتخاب یک روستا برای نمایاندن آرمان‌شهرش شده است:

سپهری آرمان‌های خود را در یک روستا پیاده می‌کند. انتخاب روستا به جای شهر ناشی از روحیه طبیعت‌گرای سپهری است. در واقع طبیعت‌گرایی مفرط او باعث شده است تا آرمان‌شهرش یک روستا باشد. او با تصاویر پاک و ساده روستایی چنین فضایی را با زبانی ساده و روان ترسیم می‌کند (الهامی، ۱۳۷۷: ۱۱۳).

البته گفتنی است که صالحی از شباهت این طبیعت‌گرایی سپهری به طبیعت‌ستایی رومانتیسم اروپایی سخن گفته است، گر چه وی عرفان شرقی را نیز در این گزینش دخیل می‌شمارد:

طبیعت ستایی سپهری به ظاهر چیزی از طبیعت ستایی رومانسیسم اروپایی در خود دارد، اما ریشه هایش از درون مایه ای عمیق تر آب می خورد و آن عرفان شرقی است (حسینی، ۱۳۷۳: ۱۰).

علاوه بر ناکجا آباد سهروردی که خود صورتی از عالم نور ایرانی است، آرمان شهر سهراب شباهت بسیاری به روشنی بی کران دارد.

۱.۵ روشنی بی کران

در جهان شناسی ایرانی مراتبی ذکر شده است که بیانگر ترتیب عوالم از جهت ارجحیت است؛ با این توضیح افزوده که انسان می بایست برای دستیابی به جاودانگی به عالم نور یا روشنی بی کران برسد. این عالم جایگاه هرمزد است:

به بهدین آن گونه پیداست (که) هرمزد فراز پایه، با همه - آگاهی و بهی، زمانی بی کرانه در روشنی می بود. آن روشنی گاه و جای هرمزد است که (آن را) روشنی بی کران خوانند (دادگی، ۱۳۶۹: ۳۳).

در امتداد این هستی شناسی، جایگاه اهریمن در قعر قرار دارد (همان). همین باور نگرش کلی ایرانیان را در انتساب عالم بالا به عالم نور و عالم حق، و عالم پایین به عالم ظلمت و اهریمن هدایت کرده است:

نگرش مزدایی کلیت عالم اندیشیدنی را به دو بخش می کند، یکی 'رفعت' بی پایان نور که در آن اوهرمزد (به اصطلاح اوستا، اهورامزدا)، 'خداوند خرد' از عهد الست ساکن است، و دیگری مغانی فروناشدنی از تیرگی که در آن 'حریف'، 'ضد نیروی' نفی و انکار، تلاشی و اضمحلال و مرگ، اهریمن (در اوستا انگره مینو) جای دارد. بین قدرت نور و قدرت مخالف، یعنی تیرگی، هیچ وجه اشتراکی نیست: هیچ گونه آشتی برای هم زیستی وجود ندارد، بلکه جنگ بی امان برپاست (کربن، ۱۳۸۷: ۵۱).

امتداد این اندیشه را در باورهای مانوی نیز مشاهده می کنیم؛ چرا که در اندیشه مانوی روشنی در بالا و تیرگی در پایین قرار گرفته است:

مانی آورده است که بن روشنی از بالا، یعنی از بهشت روشنی، به هر سو گسترده است، مگر از سوی پایین. و بن تاریکی از پایین، یعنی از دوزخ یا جهان تاریکی است که به هر سو گسترده است، به جز از سوی بالا ... این دو بن ازلی اند و همیشه با یکدیگر در تضاد می باشند. نور زیبا و روشن و با ایزد یکی است، اما تاریکی زشت و با ماده و اهریمن یگانه است (اسماعیل پور، ۱۳۷۵: ۲۶).

و البته در حکمت خسروانی هم می‌توان اعتقاد به دو عالم نور و ظلمت را ملاحظه کرد که یکی در اوج و یکی در قعر قرار دارد:

دو عالم مینوی و گیتیایی در حکمت خسروانی، دو جهان کاملاً متمایز هستند، در عین حال که نه مکانی را اشغال کرده‌اند و نه شامل محدودیت زمانی هستند و نه هیچ‌گونه تعیینی در آن‌ها راه پیدا می‌کند. قابل رؤیت و بسودن نیستند و با حواس دریافت نمی‌شوند، اما عینیت دارند (در حکمت خسروانی رؤیتشان به شکل نور محض است، چنان‌که فروهر خداوند زیباترین، نورانی‌ترین، و توان‌مندترین توصیف شده) و حقیقتشان فقط در عالم صور و امثال قابل تعریف است. در عرفان دوران اسلامی ایران و حکمت باستانی ایران، فراز منطقه خورشید پایه یا اقلیمی فراز اقلیم هشتم است که بعدها به عنوان مکان یاد شده، هرچند دریافت آن است که این مناطق، جایگاهی برای مفارقت صور و امثال یا فرورها پس از مفارقت از کالبد مادی و عروج است (رضی، ۱۳۷۵: ۱۱۳).

سهراب و البته دیگر ادیبان پارسی‌گوی این عالم را با تغییراتی به‌کار برده‌اند، همان‌گونه که در بخش عالم نور نیز بیان شد، این عالم با تصویر اسلامی بهشت ترکیب شد. از همین رو است که گاه این شهر آرمانی را با استفاده از تمثیل‌های نزدیک به باغ و سبزی ارائه کرده‌اند:

در گلستانه چه بوی علفی می‌آمد
من در این آبادی، پی چیزی می‌گشتم
پی خوابی شاید،
پی نوری، ریگی، لبخندی

(سپهری، ۱۳۷۶: ۳۵۵)

من در این تاریکی

در گشودم به چمن‌های قدیم
به طلایی‌هایی که به دیوار اساطیر تماشا کردیم

(همان: ۳۹۵)

همه می‌دانند

ما به خواب سرد و ساکت سیمرغان، ره یافته‌ایم
ما حقیقت را در باغچه پیدا کردیم

(فرخزاد، ۱۳۷۷: ۳۳۱)

همه می‌دانند

که من و تو از آن روزنه سرد و عبوس
باغ را دیدیم

و از آن شاخه بازیگر دور از دست
سیب را چیدیم
(همان: ۳۳۰)

۶. نتیجه گیری

آنچه آرمان شهر سپهری نامیده می شود و توصیف آن را در جای جای اشعارش شاهدیم، تلفیقی است از آرمان شهر ایرانی، یعنی روشنی بی کران، و آرمان شهر اسلامی، یعنی بهشت. خصوصیت یکی روشنی و دیگری سرسبزی است و عنصر مشترک در هر دو نائل شدن به رؤیت خداوند و جاودانگی است.

برخلاف بسیاری از نظریه های ارائه شده در آثار پژوهندگان اشعار و افکار سهراب، شعر او با اندیشه ایرانی و عرفان این سرزمین قرابت بیش تری دارد. سهراب با بن مایه اندیشه ایرانی، یعنی نور و ظلمت آشنا بوده و آرمان شهرش را بر اساس آرمان شهر ایرانی، روشنی بی کران، بازسازی کرده است؛ با این توضیح افزوده که از تصویر اسلامی شهر آرمانی بهشت که پیش از سهراب تأثیر خود را بر عرفان گذاشته بود نیز یاری جسته است.

پی نوشت

۱. به شهرستان نیکویی علم زد همه ترتیب عالم را به هم زد
(شبستری به نقل از مقدم، ۱۳۸۰: ۳)
۲. البته گفتنی است که گاهی با اشعاری از سهراب روبه رو می شویم که کاملاً در تضاد با اندیشه ایرانی است که کرامت را برای نور در نظر می گیرد:
'شاسوسا، شبیه تاریک من!
به آفتاب آلوده ام
تاریکم کن، تاریک تاریک، شب اندامت را در من ریز.
دستم را ببین: راه زندگی ام در تو خاموش می شود.
راهی در تهی، سفری به تاریکی:
صدای زنگ قافله را می شنوی؟
با مشتی کابوس هم سفر شده ام.
راه از شب آغاز شد، به آفتاب رسید، و اکنون از مرز تاریکی می گذرد
(سپهری، ۱۳۷۶: ۱۴۳)

می‌پریم، می‌پریم

روی دشتی دور افتاده، آفتاب بال‌هایم را می‌سوزاند و من در نفرت بیداری به خاک می‌افتم
(همان: ۱۴۰)

گرچه در میان سایر ادیان و مکاتب، به‌ویژه مکتب بودا که اصرار زیادی برای اثبات گرایش
کامل سهراب به آن وجود دارد، چنین نگرشی رایج نبوده است.

منابع

قرآن کریم.

- استیس، والتر ترنس (۱۳۸۸). *عرفان و فلسفه*، ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، تهران: سروش.
- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم (۱۳۷۵). *اسطوره‌آفرینش در آئین مانی*، تهران: فکر روز.
- اوحدی مراغه‌ای، رکن‌الدین (۱۳۸۷). *کلیات اوحدی مراغه‌ای*، به کوشش و با مقدمه‌ای علی‌مرادی مراغه‌ای، تهران: اوحدی.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۴). *جستاری چند در فرهنگ ایران*، تهران: فکر روز.
- بوکوری، مونیک دو (۱۳۷۳). *رمزهای زنده جان*، ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
- جلالی نائینی، محمدرضا (۱۳۸۴). *ثنویان در عهد باستان*، تهران: طهوری.
- جواهری گیلانی، محمدتقی (۱۳۷۷). *تاریخ تحلیلی شعر نو*، ج ۱ و ۲، تهران: نشر مرکز.
- حسن‌زاده‌آملی، حسن (۱۳۷۹). *هزار و یک کلمه*، ج ۲، قم: حوزه علمیة قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- حسینی، صالح (۱۳۷۳). *نیلوفر خاموش*، تهران: نیلوفر.
- حقوقی، محمد (۱۳۷۵). *سهراب سپهری، شعر زمان ما ۳*، تهران: نگاه.
- حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۷۰). *تاریخ عرفان و عارفان ایرانی*، تهران: کوشش.
- دادگی، فرنیغ (۱۳۶۹). *بندهشن*، ترجمه دکتر مهرداد بهار، بی‌جا: توس.
- رضی، هاشم (۱۳۷۵). *حکمت خسروانی*، تهران: بهجت.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۳). *جست‌وجو در تصوف ایران*، تهران: امیرکبیر.
- سپهری، سهراب (۱۳۴۰). *آوار آفتاب*، بی‌جا: بی‌نا.
- سپهری، سهراب (۱۳۷۶). *هشت کتاب*، تهران: طهوری.
- ستاری، جلال (۱۳۷۰). *مدخلی بر رمزشناسی*، تهران: نشر مرکز.
- سنایی، مجدود بن آدم (۱۳۸۳). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*، تهران: دانشگاه تهران.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۲). *نگاهی به سپهری*، تهران: صدای معاصر.
- شوالیه، ژان و آلن گبران (۱۳۸۷). *فرهنگ نمادها*، ترجمه و تحقیق سودابه فضایی، ج ۵، تهران: جیحون.
- شیمیل، آن ماری (۱۳۷۴). *ابعاد عرفانی اسلام*، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- عابدی، کامیار (۱۳۷۵). *از مصاحبت آفتاب*، تهران: روایت.

- عراقی، ابراهیم بن بزرگمهر (۱۳۸۶). *دیوان*، مقدمه و تصحیح پروین قائمی، تهران: پیمان.
- غزالی، محمد بن محمد (۱۳۸۶). *کیمیای سعادت*، به کوشش حسین خدیو جم، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی.
- فرخزاد، فروغ (۱۳۷۷). *به آفتاب سلامی دوباره*، تهران: سخن.
- قائمی، محمد (۱۳۴۸). *ادبیات باستان ایران*، اصفهان: کتاب‌فروشی تأیید.
- قوامی رازی، بدرالدین (۱۳۳۴). *دیوان*، به اهتمام میرجلال‌الدین حسینی ارموی، بی‌جا: بی‌نا.
- کرین، هانری (۱۳۸۷). *انسان نورانی در تصوف ایرانی*، ترجمه فرامرز جواهری‌نیا، شیراز: آموزگار خرد.
- کومن، فرانسیس (۱۳۸۳). *آئین پر راز و رمز میتراپی*، تهران: بهجت.
- معموری، علی (۱۳۸۳). «دوگانه‌پرستی در آثار فرق‌پژوهان مسلمان»، *طلوع نور*، ش ۱۰ و ۱۱.
- معین، محمد (۱۳۲۶). *مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات فارسی*، تهران: دانشگاه تهران.
- مقدسی، مظهر بن طاهر (۱۳۸۱). *آفرینش و تاریخ*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، ج ۲، تهران: آگاه.
- مقدم، محمد (۱۳۸۰). *جستاری درباره مهر و ناهید*، تهران: اساطیر.
- مولوی، جلال‌الدین (۱۳۸۷). *کلیات دیوان شمس*، تصحیح فروزانفر، ج ۱، تهران: نگاه.
- نسفی، عزیزالدین (۱۳۷۸). *راز ربانی*، به اهتمام حسین معلم، تهران: امیرکبیر.
- نیکلسون، رینولد. (۱۳۵۷). *پیدایش و سیر تصوف*، مشهد: توس.
- نیکویخت، ناصر و سیدعلی قاسم‌زاده (۱۳۸۷). «سمبولیسم نور و رنگ در عرفان»، *مطالعات عرفانی*، دانشکده علوم انسانی دانشگاه کاشان.
- الهامی، محسن (۱۳۷۷). *آرمان‌شهر سهراب سپهری*، تهران: پایا.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۲). *رساله در تاریخ ادیان*، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۶). *چشمه روشن*، تهران: علمی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی